IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 01. Oktabr, 2026

BUXORO, XIVA VA QO‘QON XONLIKLARIDA TA’LIM TIZIMI: TARIXIY-QIYOSIY TAHLIL (XIX ASR – XX ASR BOSHI)

Abdujabborov Shaxboz Achilovich
Magistr
e-mail: abdujabborovnavruz765@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada XIX asr va XX asr boshida Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklarida ta’lim tizimi qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Uch davlatda maktab va madrasa ta’limining umumiy xususiyatlari, moliyalashtirish asoslari va siyosiy sharoit ta’siridagi farqlar aniqlanadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va tizimli tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar uchala xonlikda ham ta’limning ikki bosqichli tuzilishi va vaqfga tayanishi o‘xshash ekanini, farqlar esa asosan siyosiy maqom va Rossiya ma’muriyati bilan munosabatlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: xonliklar tarixi, ijtimoiy-madaniy tarix, Buxoro, Xiva, Qo‘qon, ta’lim tizimi, madrasa, maktab, vaqf

Abstract. The article offers a comparative analysis of the education systems of the Emirate of Bukhara and the Khanates of Khiva and Kokand in the 19th and early 20th centuries. It identifies the common features of school and madrasa education, the basis of their financing, and the differences shaped by political circumstances. The study uses historical-comparative, source-based, and systemic analysis. The results show that all three states shared a two-tier educational structure and reliance on waqf, while the differences largely stem from political status and relations with Russian administration.

Keywords: khanates, social and cultural history, Bukhara, Khiva, Kokand, education system, madrasa, maktab, waqf

Kirish

Markaziy Osiyo xonliklari tarixida ta’lim masalasi odatda alohida emas, balki umumiy siyosiy va ijtimoiy jarayonlar doirasida ko‘rib chiqiladi. Natijada Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklarida ta’lim tizimining o‘zaro o‘xshash va farqli jihatlari yetarli darajada qiyoslanmagan. Mazkur maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan. Tadqiqot ob’ekti — uch davlatdagi ta’lim muassasalari tizimi, predmeti — ularning tarixiy rivoji va qiyosiy xususiyatlari. Tadqiqot savoli: uch davlatdagi ta’lim tizimi qaysi jihatlari bilan o‘xshash bo‘lgan va farqlar nimaga bog‘liq edi?

Metodologiya

Ishda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va tizimli tahlil usullari qo‘llandi.

Qiyoslash mezonlari sifatida siyosiy maqom, ta’lim bosqichlari, yirik ta’lim markazlari, moliyalashtirish manbalari va eski tizimning saqlanish muddati olindi.

Maqola asosan nashr etilgan tadqiqotlar va xotira adabiyotiga tayanadi; arxiv hujjatlari asosidagi aniqlashtirishlar keyingi tadqiqot vazifasi sifatida qoldirilgan.

Buxoro amirligi

Buxoro asrlar davomida diniy-ilmiy markaz bo‘lib, bu yerdagi madrasalar Movarounnahrning turli hududlaridan talabalarni jalb qilgan. Mir Arab, Ko‘kaldosh, Abdulazizxon kabi madrasalar o‘quv va yashash maskani vazifasini o‘tagan [1; 2]. Amirlik 1868-yildan Rossiyaga vassal bo‘lsa-da, ichki boshqaruvni saqlab qolgani sababli an’anaviy ta’lim tizimi 1920-yilgacha o‘z asosiy ko‘rinishini saqlagan [3]. Ayniyning xotiralari bu tizimning kundalik hayotini ko‘rsatuvchi muhim manbadir [2].

Xiva xonligi

Xivada ham ta’lim maktab va madrasa bosqichlaridan iborat bo‘lgan.

Shahardagi Muhammad Aminxon, Muhammad Rahimxon va Islom Xo‘ja madrasalari xonlikning ta’lim va me’moriy merosida muhim o‘rin tutadi. Xiva xonligi 1873-yildan Rossiya himoyasiga o‘tgan, biroq Buxoro kabi ichki boshqaruvini saqlab qolgan [3]. Xiva ta’limi bo‘yicha manbalar nisbatan cheklangan, shu bois bu yo‘nalish eng kam o‘rganilganlardan biri hisoblanadi.

Qo‘qon xonligi

Qo‘qon xonligida Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon va boshqa shaharlarda madrasa va maktablar faoliyat yuritgan; Norbo‘tabiy va Madrasai Mir kabi madrasalar vaqf daromadlariga tayangan [4; 5]. Xonlik 1876-yilda tugatilib, hudud Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiritilgan. Shu sababli Qo‘qon hududida an’anaviy ta’lim muassasalari Buxoro va Xivadan farqli o‘laroq, rus ma’muriyati sharoitida faoliyat yuritishga majbur bo‘lgan [4].

Qiyosiy tahlil

Uch davlat ta’lim tizimini asosiy mezonlar bo‘yicha 1-jadvalda taqqoslash mumkin.

1-jadval. Xonliklar ta’lim tizimining qiyosiy ko‘rinishi

Mezon	Buxoro	Xiva	Qo‘qon
Siyosiy maqom	1868-yildan Rossiyaga vassal, ichki boshqaruv saqlangan	1873-yildan Rossiya himoyasida, ichki boshqaruv saqlangan	1876-yilda tugatilgan, Turkiston general-gubernatorligiga qo‘shilgan
Ta’lim bosqichlari	Maktab va madrasa	Maktab va madrasa	Maktab va madrasa
Yirik madrasalar (misollar)	Mir Arab, Ko‘kaldosh, Abdulazizxon	Muhammad Aminxon, Muhammad Rahimxon, Islom Xo‘ja	Norbo‘tabiy, Madrasai Mir
Moliyalashtirish asosi	Vaqf daromadlari	Vaqf daromadlari	Vaqf daromadlari
Eski tizimning saqlanishi	1920-yilgacha	1920-yilgacha	1876-yildan keyin rus ma’muriyati sharoitida o‘zgargan

Muhokama

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, uch davlatda ta’lim tizimining tuzilishi va moliyaviy asosi o‘xshash bo‘lgan, farqlar esa asosan siyosiy sharoitdan kelib chiqqan. Buxoro va Xivada ichki mustaqillikning saqlanishi eski tizimning uzoqroq davom etishiga imkon bergan; Qo‘qon hududida esa 1876-yildan keyin ta’lim muassasalari yangi ma’muriy muhitga moslashishga majbur bo‘lgan. Shu bilan birga, bu xulosalar nashr etilgan tadqiqotlarga tayanadi va arxiv materiallari bilan tekshirilishi lozim. Ayniqsa, Xiva ta’limi, qizlar ta’limi va vaqf boshqaruvi bo‘yicha ma’lumotlar yetarli emas.

Xulosa

Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklarida ta’lim tizimi ikki bosqichli tuzilishi va vaqfga tayanishi bilan umumiy xususiyatlarga ega bo‘lgan; farqlar esa siyosiy maqom va Rossiya ma’muriyati bilan munosabatlar bilan izohlanadi. Kelgusida vaqfnomalar, qozixona hujjatlari va mahalliy qo‘lyozmalar asosida har bir xonlik bo‘yicha alohida chuqur tadqiqotlar olib borish, ayniqsa kam o‘rganilgan Xiva yo‘nalishiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Becker, S. (1968). Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge, MA: Harvard University Press.
2. Ayniy, S. Esdaliklar. Toshkent.
3. Sukhareva, O. A. (1966). Bukhara XIX – nachalo XX v. Moskva: Nauka.
4. Nalivkin, V. (1886). Kratkaya istoriya Kokandskogo khanstva. Kazan.
5. Beisembiev, T. K. (2008). Annotated Indices to the Kokand Historical Sources. Tokyo: ILCAA.